

EENVOUD EN DIEPGANG

IN EN VOORBIJ

ALLE TEGENSTELLINGEN

EENVOUD EN DIEPGANG

IN EN VOORBIJ

ALLE TEGENSTELLINGEN

(EENHEID EN COMPLEXITEIT VAN ALLE TEGENDELEN)

INLEIDING IN HET DENKEN VAN JACOB BÖHME

over grond, systeem, processen en magie

van alle bestaansvormen

in de context van

open bewustzijn en niet-tweeheid in West en Oost

en van wijsheid en verlichting

in Böhmes 'Theosopia' ('zien als God')

BOUDEWIJN KOOLE

© Boudewijn Koole en De Morgenster 2020

Boekverzorging Studio Djoonz

Letter Mignon

Papier 90 grs Munken Print Cream

ISBN 978 90 7794 423 3

Uitgeverij De Morgenster

Bakenessergracht 5

2011 JS Haarlem

+31 23 5 32 38 52

Alle rechten voorbehouden.

Verdere verspreiding, op welke wijze dan ook,
alleen met schriftelijke toestemming van de uitgever

Met wie zal ik nu de engelen vergelijken?

Ik wil ze met kleine kinderen vergelijken die in mei, wanneer de mooie roosjes bloeien, met elkaar naar de mooie bloempjes gaan, ze plukken en er kransjes van maken. Zij houden ze in hun handen en verheugen zich erover en hebben het de hele tijd over de vele mooie bloemvormen, en ze nemen elkaar bij de hand als ze naar de mooie bloemen toegaan en als ze thuiskomen, laten ze hen zien aan hun ouders en zijn blij, waarop de ouders zich in hun kinderen verheugen en met hen blij zijn. ...

Aurora XII, 31

‘Niet ik die ik als ik ben, weet het, maar God weet het in mij.’

Zweite Schutz-schrift w. B.Th. etc., par. 72

‘Wanneer nu in deze centra van de zintuigen, tegenover het gemoed, geen tegenstelling zou bestaan, dan zouden alle centra van de uitgestroomde zintuigen slechts één iets zijn, zou in alle centra van de zintuigen slechts één enkele wil zijn en die zou voortdurend slechts één ding doen. Hoe zouden dan de wonderen en krachten van de goddelijke wijsheid door het gemoed, dat een beeld van goddelijke openbaring is, gekend en in voorstellingen gebracht kunnen worden?’

Theosopia I, 19

Indeling

WOORD VOORAF   27

DEEL 1   37

Pijn en vreugde: hoe vind ik mijn weg in het leven
tussen alle tegenstellingen door? De visionaire filosoof
Jacob Böhme als geestelijk leraar en als denker

DEEL 2   79

De eenheid van de tegenstellingen bij Jacob Böhme
in ideehistorische context. Systematiek en veranderlijkheid;
evenwicht en proces; taal en (on)eindigheid in West en Oost

DEEL 3   265

Verdere studie en literatuur

DEEL 4   295

Lijst van namen, begrippen en bronnen

Inhoud   299

Woord vooraf

Böhme is naast spiritueel leraar ook een groot filosoof

De titel verdient toelichting. Bij het woord ‘inleiding’ denkt u al gauw aan een manier waarop u al lezend toegang krijgt tot de geboden ‘stof’ die in dit geval bestaat uit ‘het denken van Jacob Böhme’. Nu zijn er velen die hem niet allereerst als denker typeren maar als brenger en leraar van spiritueel inzicht. Een geestelijk leraar die zijn lezers en toehoorders, kortom zijn leerlingen, inleidt in hun geestelijke wereld en daarin vorderingen helpt maken (wie eerst met zijn persoon, omgeving en werk wil kennismaken, verwijs ik naar deel 1; dit *Woord vooraf* leidt de vragen rondom zijn plaats en betekenis in de ideeëngeschiedenis in). Dat roept mogelijk al uw vraag op of die geestelijke wereld alleen de persoonlijke van de leerling is, of van leerling en leraar samen, of van die samen met alle mogelijke leerlingen, en wellicht met alle mogelijke leermeesters. Voordat we die vraag behandelen, moet hier duidelijk worden dat Jacob Böhme ook een diepe denker was, wiens denkpatronen een grote invloed hebben uitgeoefend (overigens nadat hij ook zelf door ideeën van denkers voor hem was beïnvloed). Dat leidt er onder meer toe dat we Böhmes ideeën kunnen lezen binnen de context van zijn eigen teksten en de daarin voorkomende ontwikkeling van die

ideeën. Zowel de ontwikkeling van Böhmes ideeën als de plaats ervan in grotere contexten wordt nog volop bestudeerd. Want sinds het begin van de moderne tijd waarin de zogeheten moderne wetenschap domineerde waren spirituele schrijvers zoals Böhme alleen in zwang buiten die hoofdstroom: bij dichters, romanschrijvers, kunstenaars en spirituele auteurs, vaker romantici dan rationalisten. Dat past overigens bij het feit dat die net als Böhme niet slechts één vorm van ratio hanteren (wat de moderne wetenschappen poogden te doen, althans in de zin dat de ratio's die men vond, slechts geldig geacht werden zolang ze pasten binnen het moderne 'rationele' wereldbeeld...) maar oog hebben voor het voorkomen van allerlei soorten verbanden en tegenstellingen waarvoor ook telkens aparte soorten van verstaan en verwoording gelden. Die moderne rationaliteit hield niet van die andere vaak meeromvattende soorten 'denken'.

Böhmes denken werd dan ook vaak verfoeid door moderne filosofen omdat hij geen moderne logica zou hanteren. Men noemde hem duister, en herleidde dat tot zijn eenvoudige herkomst en beroep: hij zou nauwelijks opleiding gehad hebben, en was 'slechts' (!) schoenmaker. Böhme zelf hielp daar een handje aan mee door zijn inspiratie naar voren te brengen: hij schreef op wat hij ontving van de inspiratie door de geest van God, en niet wat hij uit boeken had gelezen en bij elkaar fantaseerde. Toch weten wij dat hij weliswaar de middelbare school (de Latijnse school in Görlitz) niet lang bezocht.

Maar ook dat hij een zeer goed geheugen had en niet alleen vlekkeloos uit de Luthervertaling van de bijbel citeerde maar ook alles onthield wat hij in gesprekken met vrienden en gelijkgezinden en leerlingen tegenkwam, inclusief de inhoud van de geschriften die door hen gelezen werden en die hij kenmerkend bij hen thuis las. Hij noteerde dan ook dat hij de geschriften van vele 'hoge meesters' had gelezen; aan zelfbewustzijn ontbrak het hem niet maar meestal benadrukte hij 'slechts ontvanger en doorgever' te zijn. Zo blijkt uit zijn eigen geschriften dat hij goed op de hoogte van de toen actuele discussies over de betekenis

van de christelijke heilige maaltijd door Lutheranen en Calvinisten (het avondmaal, eerder de rooms-katholieke mis). Met andere woorden als het om filosoferen ging was hij een reus die even gemakkelijk grote en belangrijke verbanden zag als de zwakheden in de betogen van anderen. Men wees Böhme echter ook af omdat hij naast deze exoterische ook esoterische bronnen serieus nam, er althans naar verwees: van alchemie tot kabbala, van paracelsistische natuurgeneeskunde tot hermetische bronnen. Dat heeft precies ook met zijn filosofische benadering te maken: hij zag de hele wereld (God, mens en kosmos) als één geheel, en wilde tegelijk met zijn spirituele onderwijs ook de zijns inziens onmiskenbare samenhang van alles verduidelijken.

Daaruit kan zonder meer de conclusie getrokken worden dat Böhme behalve geestelijk leraar ook systematicus wilde zijn en was. Die systematische kant is echter – vooral bij die lezers die vooral op spirituele ontwikkeling uit waren – veel minder bekend dan zijn spirituele boodschap. Kortom, ook al voelde Böhme zich allereerst spiritueel leraar, ook het onderricht in de samenhang van alles viel voor hem daaronder (ja van álles). Willen we hem begrijpen dan is het nodig te weten hoe voor de moderne tijd die samenhang (ook het meervoud ervan) beleefd en begrepen werd.

Het bijzondere van Böhmes grote lijnen is dat daarin een aantal zaken centraal stonden, althans belangrijk en tevens nog breed erkend waren, die dat in de moderne tijd niet meer waren. Speciaal de spiegeling van mens en kosmos te weten als respectievelijk micro- en macrokosmos; en het herkennen van en zoeken naar de parallellen tussen alle horizontale en verticale niveaus van (alle onderdelen van heel) de werkelijkheid. Waar parallellen waren, werden verbanden ofwel analogieën gezien.

Dat Böhme behalve spiritueel leraar ook denker is die streeft naar het verduidelijken van de samenhangen tussen alle verschijnselen, dus precies ook systeemdenker is, vormde een rode draad bij het maken van deze inleiding. Dat hij een denker is op een heel eigen wijze, is mij daarbij niet ontgaan. Zo ontdekte ik

samenhangen met eerdere en latere denkwijzen, ideeën en verwoordingen ervan en met de eraan gerelateerde (voorafgaande, gelijktijdige of volgende) ervaringen.

Met inleiding bedoel ik uitdrukkelijk niet een samenvatting. Eerst zocht ik een overzicht van Böhmes kernthema's en naar de manier waarop hij die ontdekte. Vervolgens naar de manier waarop hij die ontvouwt. Daarbij zocht ik naar de verwante thema's en ideeën in de ideegeschiedenis van het Westen, en onvermijdelijk (minder uitvoerig maar wel fundamenteel) ook van het Midden-Oosten en Verre Oosten. Ten slotte distilleerde ik uit dit alles hoe de 'eenheid van de tegendelen' het verbindende element is, en stelde ik vervolgens de samenhang tussen een aantal van die elementen (zoals de relatie met de 'eenheid van man en vrouw' en speciaal die met de 'eenheid van talige en niet-talige werkelijkheid', uitmondend in het besef van de eenheid van 'dualiteit en niet-dualiteit'). Daarbij kwam naar voren hoe belangrijk het thema van het 'scheiden (splitsen)' en het 'onderscheid maken' is, speciaal ook bij Böhme. Het zorgvuldig weergeven van die thema's was een zo uitvoerige taak, dat ik daarna nog niet aan een zodanige afronding toe kwam dat ik van een samenvatting durf te spreken.

Ik bied de lezer via deze inleiding inzicht in belangrijke vragen en thema's, eerder door ze te noemen en naar de bronnen erover te verwijzen dan om de thema's zelf al uitputtend systematisch uiteen te zetten. Overigens is een hoofdprobleem waarop ik ben gestuit, of dat überhaupt kan! Zelfs al zien lezers van Böhme talrijke verwantschappen tussen zijn ideeën en die van velen voor en na hem, dan is het vervolgens de vraag of die verwanten even diep dachten als hij (en vice versa!) en wat eventuele verschillen zijn, die tot verdere vragen aanleiding geven. Daarom vindt u hier kernthema's, verwante thema's, verwantschappen, verschillen, en vragen daarbij. En verwijzingen naar de literatuur die ik erover vond.

Naar ik hoop biedt deze opzet u en anderen de kans uw eigen mening te vormen of ook zelf verder te gaan met het formule-

ren van samenhangen, misschien wel een samenvatting ervan te schrijven. Zodoende biedt deze inleiding niet de definitieve samenvatting van alle patronen en hun samenhangen maar hopelijk wel zoveel inzicht in de kernpatronen en daarmee samenhangende kernvragen dat er uitzicht op die samenvatting is. Speciaal omdat een belangrijk uitgangspunt daarvoor, te weten de verhouding van systematiek en verandering, is verhelderd.

De aanleiding tot deze inleiding vormde een vraag om een inleiding te schrijven die de actualiteit van Böhmes ideeën – in samenhang met die ervaringen – voor onze tijd duidelijk maakt. En om een korte uitleg van de belangrijkste begrippen die Böhme gebruikt, op een rijtje te zetten. Voor dat laatste vond ik het een beetje te vroeg in mijn leerproces aangaande die begrippen: het suggereert dat ik ze net zo precies zou kunnen begrijpen als hij ze bedoelde en dat is geen sinecure. Hij is niet uit op consistent gebruik van woorden (wel van voorstellingen en ideeën!) maar op het leren kennen van alle verschijnselen in hun directe en tevens in hun uiteindelijke context. En daarover zou je bij elk van zijn begrippen een uitvoeriger tekst kunnen, misschien wel moeten schrijven. Naast de verbanden die ik zonder meer al diende toe te lichten, leek mij dat te ver te voeren. Bovendien is er al zo'n uitleg van de belangrijkste begrippen: de *Clavis* van Böhme zelf.

Toen de toelichting op die verbanden (nu deel 2) begon uit te dienen, heb ik er een eenvoudige samenvatting van gemaakt (nu deel 1) om de toegang te vergemakkelijken. Achteraf vind ik het trouwens een van de meest bijzondere eigenschappen van zijn teksten *hoe* hij taal hanteert: tegelijkertijd als middel tot spirituele leiding (bewustwording, opwekking) en tot systematische uitdieping en vorming van inzicht. En nooit twijfelend aan de waarde en de duidelijkheid van zijn beelden en teksten, zodat hij de samenhang ook wel invult met een zelf bedacht begrip of zelf bedachte uitleg van een bestaand begrip. En dat zonder enige scrupule: hij 'zag' de samenhang eerst en doelde met de nieuwe uitleg slechts op wat hij zelf al als samenhang 'gezien' had.

Ik heb dan ook steeds gepoogd recht te doen aan die eenheid

in zijn werk tussen enerzijds spirituele processen en anderzijds processen van de hele natuur en kosmos (die van God en mensen *in beide* inbegrepen!) door die processen steeds in één perspectief en dus als één geheel te beschrijven, bespreken en waarderen. Wat betekent dat naar mijn besef (dat naar ik vermoed het besef van iedere congeniale lezer van Böhme is) de processen die in de tekst aan de orde zijn, zowel de uiterlijke als de innerlijke, altijd samen aan de orde zijn. Dus altijd zowel persoonlijk (meer subjectief) als systematisch (objectief). Daarmee vraag ik van u als lezer dat u bereid bent het gangbare absolute onderscheid tussen objectieve en subjectieve informatie op zijn merites (of tekorten!) te beoordelen.

Dat heeft ook gevolgen voor uw lezen van deze inleiding. Die kan zonder twijfel (zo heb ik dat bedoeld, en gepoogd mogelijk te maken) gelezen worden met een objectieve maatstaf, zeg maar rationeel en technisch, maar ... (en dat kan onwennig zijn voor wie daar niet op verdacht is, maar juist weer een goede mogelijkheid voor wie die dimensie wil leren kennen) is tegelijkertijd net als de teksten van Böhme zelf (al wil ik de mijne op geen enkele wijze met de zijne op een vergelijkbare hoogte plaatsen) ook altijd een tekst die 'spiritueel' gelezen wenst te worden; overigens zal diegene die geen antenne voor die spirituele dimensie heeft dan wel er zich niet diepgaand voor interesseert, de objectieve inhoud nog steeds kunnen volgen. Omgekeerd is het zo dat wie de spirituele dimensie tot uitgangspunt heeft of neemt, in deze inleiding ook de rationele verbanden expliciet zal tegenkomen. Zo is deze inleiding opgezet. Welke elementen voor u het belangrijkste zijn, kunt u zelf bepalen met dien verstande dat u de voor u minder belangrijke niet helemaal kunt ontlopen. Dat kan extra moeite kosten, maar is hoop ik ook in zekere mate leerzaam. Hoe dat zo is en (niet anders) kan, is eveneens onderwerp van deze inleiding maar zal ongetwijfeld door elke lezer op eigen wijze uitgelegd of uitgewerkt worden, of weersproken.

Al schrijvende werd mij erg duidelijk dat aan dit proces eigenlijk geen einde is. Alleen al niet omdat na deze inleiding – waarin

ik mijn eigen filosofische en spirituele ontdekkingen bij het begrijpen en verwerken van de teksten van Böhme heb geprobeerd te verduidelijken – nog vele andere mogelijk en wenselijk blijven, maar eenvoudig ook omdat spiritueel gezien ieder van ons steeds ook een eigen weg gaat, van begin tot einde en vice versa, inclusief hoogte- en dieptepunten.

Tot zover iets over de bijzondere combinatie van spirituele en filosofische, persoonlijke en meer algemeen toepasbare aspecten. Het afronden en afsluiten van deze inleiding voelt dan ook niet als een definitief einde. Maar het schrijven ervan heeft mij wel geleerd dat aan het gebruiken van de taal en de begrippen van eerdere denkers, dus zeker ook van Jacob Böhme, nooit alleen een objectief aspect zit maar altijd ook een sterk subjectief aspect. En over zowel het ene als het andere leg ik dan ook graag verantwoording af. Wetend en hopen dat u lezeres en lezer uw eigen weg al gaat, en zult blijven gaan. Wellicht hier en daar elkaar en mij tegenkomend, zeker als het over de eenheid van de tegenstellingen gaat die het centrale thema van deze inleiding vormt. Daarbij geef ik bij voorbaat toe dat ik gedurende het werken aan deze inleiding ook persoonlijk lessen diende te leren en heb geleerd die er op neer komen dat woorden (welke dan ook, ook wetenschappelijke of filosofische; en net als welke andere vorm van gedrag of bewustzijn ook) niet af mogen leiden van, dus ook alleen toe mogen leiden naar, het ontdekken van en verantwoordelijkheid nemen voor de essentie van ons zich steeds vernieuwende bestaan zoals wij dat ervaren en leren kennen. U gelieve zelfs alles wat daarbij in deze inleiding niet past, tenzij u er iets anders nuttigs mee kunt doen in en vanuit uw context (die net als alles in de context van alles staat), onmiddellijk te vergeten!

Dit ontdekken en dit verantwoordelijkheid nemen is ieder moment opnieuw, in nieuwe contexten en nieuwe vormen, aan de orde; en vraagt permanent ieders aandacht, allereerst de onze: de mijne en de uwe. Toen ik ooit in diepe twijfel was of er een grond bestaat om te vertrouwen in mijn en ons bestaan, en later in 'het' bestaan, ervoer ik dat althans het bestaan van de idee

van het goede een grond in ons biedt dat wij ook in de richting van verwerkelijking ervan (door ontvangen en doorgeven) hoop mogen blijven koesteren; en wij bestaan nu eenmaal niet alleen, wij leven niet geïsoleerd maar oneindig verbonden én innerlijk vrij. Overigens bestaat dat idee van het goede, zoveel dient ook gezegd, dus nooit zonder het idee van zijn tegendeel; zoals Böhme eenvoudig verklaart dat zonder pijn en lijden er helemaal niets zou zijn. Waaraan we kunnen toevoegen dat er zonder de mogelijkheid en werkelijkheid van kwade ook geen goede bedoelingen kunnen zijn. En in deze inleiding zal bovendien een volgende ‘tegenstelling’, namelijk de verhouding van ideeën (van vermoedens tot in taal gegoten begrippen) tot de concrete werkelijkheid, aan de orde dienen te komen. Tot zover wat allereerst gezegd diende te worden.

Goede wijn behoeft geen krans. De voor u liggende tekst is niet louter bedoeld als een krans voor de goede wijn van de geschriften van Jacob Böhme, maar tevens als een analyse van enkele aspecten ervan in de context van de ideeëngeschiedenis, uiteraard vooral van het Westen maar ook deels van het Oosten. Om dat toe te lichten begin ik met te zeggen dat Böhme er op uit is ons hart te beroeren, open te maken voor het wonder dat wij samen met de werkelijkheid ‘buiten ons’ zijn. Tegelijk biedt hij inzichten in de patronen van de hele werkelijkheid (inclusief ons). In hoe alles samenhangt, de systematiek ervan, en hoe alles verandert. En herkennen wij zijn vrije taalgebruik in de combinatie van filosofisch duiden en persoonlijk ervaren van die veranderende patronen, de oneindige en gelijktijdige opeenvolging van innerlijke en uiterlijke verbondenheid van alles inclusief onszelf. Hartstochtelijk geraakt door, en permanent op zoek naar de verschillen tussen essentie en uitwerkingen, eenheid en veelheid, eenvoud en diepgang, persoonlijke en gemeenschappelijke, geestelijke en materiële weg. Böhme wist zich geraakt door de kern, diep ermee verbonden; en tegelijk steeds opnieuw genooddaakt om die kern opnieuw te vinden, als steeds zich vernieuwende eenheid van alle denkbareheden en werkelijkheden

(die bij hem niet los van elkaar staan, maar in elkaars dienst). De voor u liggende inleiding heeft betrekking op de systematische kant van zijn werk. We zullen zien dat die bij hem niet los staat van gerichtheid op verandering van ons hart, en in welke zin dat zo is. Ik zeg vooraf met nadruk dat de uitkomst is dat de 'systematiek in verandering' aan het wonder ervan niets afdoet. Sterker, het aspect van verwondering en van 'verandering' in de meest omvattende betekenis zal veel fundamenteeler blijken dan dat van de rationeel te traceren veranderingen van meer concrete processen.

Leven van verwondering naar verwondering, dat is bij Böhme het geval. En wel tot in de grootste diepte, en tegelijk in de grootste eenvoud. Bij alle aandacht voor (idee)historische details en systematische vragen blijft voor mij het belang van verwondering vanwege haar inhoud en betekenis voorop staan. Verwondering omvat altijd het kleinste en het grootste, hoe diep zij ook gaat. En ook het feit 'dat' die beide er 'zijn'. Evenals de vraag of de verwondering ook de mogelijkheid of werkelijkheid van een fundament ('grond') of kern van de werkelijkheid omvat. En of we daarover kunnen spreken, en, zo ja of zo nee hóe dan (niet). Sprekend en denkend kunnen we ons zo iets als 'niets' en 'on-grond' voorstellen, maar beantwoorden aan die begrippen werkelijkheden en zo ja, welke?

Voor Jacob Böhme waren dit zijn leven lang belangrijke vragen. En hij 'zag' (ervoer en beschreef) ook antwoorden op die vragen. Dat zijn de zaken die in deze inleiding verkend worden.

Zo 'helder' mogelijk maar altijd in het besef dat de werkelijkheid meer omvat dan onze 'tijdelijke' woorden en ideeën ervoor (wat niet wil zeggen dat ik niet gestreefd heb naar de daarbij voor mij en in het algemeen hoogst mogelijke graad van begrijpelijkheid). Het zijn niettemin zaken waarvan Böhme ervaren en gezien had, en zo 'wist', dat in alle gevallen hun tijd en hun eeuwigheid als elkaar opgevat kunnen worden (waarbij tijd voor onze ervaring staat en eeuwigheid voor het alomvattende, altijddurende). Daarvoor zal heel wat inleiding en uitleg nodig blijken.

Ik hoop heel erg dat u zo *inzicht* krijgt, en dat u vervolgens (opnieuw) deelt in *verwondering* (die groter is). Want verwondering staat open voor alles, ook voor het nieuwe, zelfs aan (beperkte) taal voorbij.

Hoe groot en krachtig kan verwondering zijn, is verwondering? Laten we verwondering vergelijken met liefde. Daarover schreef de apostel Paulus aan zijn volgelingen in Korinthe: ‘Zo zijn er geloof, hoop en liefde. Maar de meeste hiervan is de liefde.’ Dit als kern van en maatstaf voor heel het leven. Stel je voor hoe hij en zijn lezers dit in praktijk brachten en stel je voor dat dit voor hem en zijn volgelingen de kern bleef en ook later altijd was gebleven!

Dan zouden veel latere ‘theologen’ (zij die Paulus soms zo precies wisten uit te leggen dat hij zegt wat zij waar wilden hebben) meer op de wijze van Jacob Böhme hebben geschreven, denk ik. In ieder geval stel ik mij bij Böhmes verwondering – ook als hij eenvoud en systematiek combineert – iets vergelijkbaars voor als bij de liefde waarvan Paulus vervolgens de lof zingt. Als ons hart geraakt wordt en zich uiten mag, dan zijn we niet ineens de nummers 1 van alle competities, maar weten we intuïtief van verbondenheid (van alles) met alles, en denken niet meer exclusief in termen van exclusiviteit.

Wel doen we recht aan alle concrete verschillen en alle onderscheidingswijzen daarvan, en zo aan alle pijn en lijden die daar uit voort vloeien (verdragen in stilte of merkbaar voor anderen). Als Socrates en Plato zich al afvroegen hoe rechtvaardigheid en balans te vinden in de verhoudingen tussen ons, mensen, en van het zoeken naar de fundamenteën daarvoor, en daarmee richting gaven aan het denken daarover in de Westerse cultuur, hoe kijkt Böhme dan aan tegen de eenheid of verbondenheid van alle onderscheidingen of tegengestelden, die in alle oudste teksten (en sindsdien steeds opnieuw) van de Westerse cultuur inclusief die van het Midden-Oosten zo’n fundamentele rol speelt? Welk geheim raakt Böhme steeds opnieuw aan in elke volgende harts-tochtelijk geschreven tekst?

Bestaande en nieuwe vragen en inzichten bij het denken van Böhme

Deze uitgave is de pendant van de vertaling van Jacob Böhmes *Theosopia* (in 2019 verschenen bij *Rozekruis Pers*). Hier bied ik aanvullend basisinformatie over persoon, leven en vooral ideeën van de grote geestelijk leraar en denker. Böhme had grote invloed, niet alleen op piëtistische, dat wil zeggen op vroomheid gerichte (kerkelijke) stromingen in Europa en Amerika en op (ook) esoterisch geschoolde Rozenkruisers en Vrijmetselaars, maar ook op het brede gebied van de wijsbegeerte en de ideeëngeschiedenis, de kunst en de literatuur.

Omdat die invloed zo veelvormig is en in zo veel richtingen gaat, is zij niet eenvoudig samen te vatten: wat maakt er de kern van uit? Is dat vooral zijn meest bekende aandachtspunt en onderwerp: de piëtistische gerichtheid op innerlijke verandering? Het komt voor dat erfgenamen van grote geesten nadruk leggen op (slechts of vooral slechts) een deel van diens erfenis. Daaraan kunnen we bij Böhme toevoegen de minstens zo belangrijke, in ieder geval ten onrechte veel onbekender samenhang van zijn ideeën – ook die van de innerlijke verandering! – met de zeer oude en invloedrijke tradities van de *eenheid der tegendelen* en de *androgynie*: invloeden die bij Böhme op unieke wijze werden verwerkt en die in deze inleiding in zijn denken het hoofdonderwerp vormen.

In 1986 (zie de *Beredeneerde literatuuropgave*) werd mijn studie gepubliceerd over Böhme en zijn visie op de verhouding, of liever eenheid, van man en vrouw (androgynie) en de voorgeschiedenis daarvan bij de platonistische Thora-uitlegger Philo van Alexandrië, de christelijk-gnostische evangelies van Thomas en Philippus en de neoplatonistische vroege middeleeuwer Johannes Scotus Eriugena. Die studie was geboren uit de samenwerking met mijn promotor en leermeester Gilles Quispel: Böhme was mijn wens, de toespitsing op de eenheid van man en vrouw en de voorgeschiedenis daarvan waren het voorstel van mijn promotor. Toen vermeldde ik al dat er nauwe verbanden waren

met de tradities van de *eenheid der tegendelen*, het onderwerp van mijn eerdere doctoraalscriptie wijsbegeerte.

Verder ideehistorisch onderzoek leverde veel nieuwe inzichten op over zowel de eenheid van man en vrouw als die van alle ‘tegendelen’, kortom over Böhmes plaats in de ideeëngeschiedenis. Deze inleiding vult mijn eerdere studie dan ook aan. Overigens baseer ik mij ook nu op zaken die al aan de orde kwamen in vooral de hoofdstukken 2 en 3 uit die studie (ook kort te vinden in de samenvatting aan het eind daarvan):

- het voormoderne wereldbeeld, dat niet alleen specifiek van de spiegeling van macrokosmos (heelal) en microkosmos (mens) uitging maar algemeen van het denken in analogieën. Die zaken zult u hier terug zien komen evenals
- de verhouding van voormoderne tot moderne ‘wetenschap’: de verhouding tussen die beide omvat zoveel rijkdom dat een verkenning daarvan dringend geboden lijkt. Want waarop baseren zich beide, en zijn er mogelijkheden aan te wijzen waarbij zij naast elkaar of zelfs in elkaars verlengde een rol kunnen spelen? Om wat Böhme in zijn *Theosopia* lagere en hogere kennis noemt beter te begrijpen, zullen zowel zijn neiging tot systematiek als zijn diepe inzicht in de processen van verandering van de hele werkelijkheid op alle niveaus toegelicht worden. Dat brengt ons bij
- de spannende vraag welke rol systematiek voor Böhme speelt en hoe persoonlijke (innerlijke) verandering en materiële (uiterlijke) verandering in één perspectief gezien kunnen worden. Waarom gebruikt Böhme in dit verband woorden als grond en ongrond, iets en niets, en uiteindelijk ja en nee?

Welke rol speelt taal?

In deze inleiding in Böhme voeg ik in de eerste plaats verdere elementen toe aan die (gedeeltelijke) voorgeschiedenis van de ‘*eenheid van man en vrouw*’. Niet alleen de belangrijke samenhang ervan met de filosofische ‘*eenheid van de tegenstellingen*’

waarover dadelijk meer, maar ook uiterst belangrijke oudere achtergronden, speciaal de jaarlijkse verbondsvernieuwing van de Hebreërs in hun tempel waarbij alle tijdens het jaar in natuur en samenleving verstoorde evenwichten werden hersteld en een nieuw begin werd gemaakt in de vorm van het heilige verbond tussen (in de toenmalige rollen die deels anders ingebed en gekleurd waren dan de huidige met die naam)

- koningin /moeder/hogepriesteres /godin en
koning/vader/hogepriester /god,
- vorstenfamilie en land,
- vrouw en man,
- hemel en aarde.

Vooraf anders in de toenmalige rollen is dat de koningin-moeder-hogepriesteres zowel de moeder als de echtgenoot van haar zoon, de regerende vorst en hogepriester, werd geacht, en in beide rollen als Vrouwe Wijsheid werd voorgesteld. Ook dat de koning-vader-god en de koningin-moeder-godin niet slechts één zoon hadden maar vele waarvan de oudste als god van de Hebreërs werd voorgesteld (de andere hoorden bij de andere volken). Over de dochters kan ik hier niet heel veel zeggen, maar wel worden steden als Jeruzalem voorgesteld als ‘dochter Sion’ en zo voort. De voorstellingen van verkeer tussen hemel en aarde – vooral bij de profeten Ezechiël, Deutero-Jesaja en Jeremia en nog veel sterker in de Henochitische geschriften en hun verwanten, waaronder geschriften uit Qumran en diverse andere al dan niet geheel of deels in de Joodse of christelijke bijbel opgenomen teksten – vertonen hiervan duidelijke sporen, tot en met de troonwagenmystiek en de latere kabbala. Ook uit de geschriften van Philo van Alexandrië en van de Samaritanen is op te maken dat er naast de tradities van de ‘Judeeërs’ ofwel ‘Joden’ die de rabbijnse scholen voortbrachten, nog andere nazaten van de Hebreërs waren voor wie slechts een bijrol in de Septuaginta, de Tenach en het rabbijnse Jodendom was weggelegd. Maar wel bijrollen die hun wortels hebben in de oude Hebreeuwse tem-

pelvoorstellingen die ook voor Jezus en in de geschriften van zijn veelsoortige volgelingen een uiterst centraal element vormen. De kerngedachte is steeds dat het verbrokene weer geheeld wordt.

Zoals gezegd complementeer ik de voorgeschiedenis van de *'eenheid van man en vrouw'* hier met de filosofische context en voorgeschiedenis van de *'eenheid van de tegenstellingen'*, inclusief *de samenhang van beide*. De filosofische idee van deze *'coincidentia oppositorum'* – samenvallen der tegengestelden – staat in een traditie vanaf de pre-socratische Griekse denkers en Plato tot vandaag de dag. Ook bij Plato is er aandacht voor het omgaan met de tegengestelden in de context van het ontstaan van de wereld c.q. van de scheiding van de oorspronkelijk androgyn mens in vrouw en man. En al eerder bij Herakleitos vinden we een enorme diepte van denken over de betekenis van verandering, dat wil zeggen over hoe we verschillen ofwel tegenstellingen kunnen en moeten opvatten ('alles stroomt', 'men stapt nooit tweemaal in dezelfde rivier, 'strijd is de oorzaak van alle ontwikkeling'). Vaak is te weinig onderkend hoe centraal het omgaan met de tegengestelden in het denken van Böhme is, sterker: in de hele geschiedenis van het Westerse denken. En waarom dat zo is, in welke context dat staat, en wat daarvan mogelijk belangrijke consequenties zijn. Dat die toen levende tradities niet bij iedereen bekend zijn heeft deels met de geest van de (Vroeg-) Moderne Tijd te maken die vele elementen van het vigerende wereldbeeld afschafte of ondergronds dwong maar ook met de complexiteit of voor velen vreemdheid ervan. Vervolgens ook met de onbekendheid – of het rechtstreeks negeren...? – ervan bij de zich naar dat moderne wereldbeeld voegende theologen en filosofen in de laatste eeuwen.

Al moet gezegd worden dat in de laatste decennia daarop uitzonderingen voorkomen waaronder een hernieuwde academische en culturele erkenning, die echter nog niet breed doorwerkt in historisch en cultureel gerichte vakken van het lager en middelbaar onderwijs, of algemeen in het medische onder-

richt. Ook vinden we met de oude tradities verwante aanzetten in alternatieve (Jung) en kritische richtingen van psychologie en psychiatrie (!) en sommige tot voor kort vooral ondergrondse vormen van esoterische spiritualiteit. Vóór onze moderne tijd waren die ideeën echter al bekend zoals u verderop uitgebreid kunt lezen. Nog anderen tonen aan dat na Plato ook een verdringingsgolf plaatsvond van gezonde esoterie door rationalistisch denken in plaats van het samengaan van dat meeromvattend intuïtief en minder omvattend rationeel denken.

Het is dus verstandig rekening te houden met inzichten die in 'moderne' opvattingen naar het tweede plan waren verdrongen – maar een waardevolle betekenis in zich dragen. Waar nog bij komt dat zij parallellen vertonen met inzichten niet alleen uit onze Westerse cultuur maar ook uit sommige Oosterse. Ook in onze tijd bruist het van kunstenaars en andere cultuurverkeners die deze 'oude' ideeën oppakken, zij het vaak geïsoleerd. Ik moest mij dan ook beperken tot de ideehistorische hoofdlijnen in verband met Böhme en hun impact voor ons nu. Hoewel deze ideeën stuk voor stuk ook sterk sociale en politieke aspecten hebben die bovendien zeer uiteenlopend uitgewerkt zijn bij denkers uit de laatste eeuwen van 'links' tot 'rechts' heb ik mij beperkt tot de grondideeën zelf, zij het dat de uitwerking in hoofdzaak (denk aan Hegel en Marx) meestal is meegedacht. Dit laatste omdat Böhme opvallende aandacht voor systematiek en voor sociale en politieke problemen had: zijn tijd liep er van over.

Alleen al omdat de Reformatie en de Nieuwe Tijd vele nieuwe bewegingen omvatten, die zich sociaal, politiek en ideologisch manifesteerden, maar niet minder omdat het eind van zijn leven de spanningen zich ontladden in de vreselijke Dertigjarige Oorlog (de laatste dertig van onze Tachtigjarige Oorlog). En dat tegen de achtergrond van de bijna-verovering van Europa door het islamitische kalifaat die in 1453 werd gestopt. Böhme en zijn gesprekspartners leefden in 'apocalyptische' tijden. Waarbij Böhme veel meer dan anderen een diepe denker bleek die eenvoudig en diepgang met elkaar wist te verbinden. Die inzichten heb ik stuk

voor stuk opgediept uit verder onderzoek van de hoofdthema's van mijn Böhme-onderzoek. Vaak had ik daarbij het gevoel daar een taal voor te moeten vinden die in onze moderne oren vreemd klinkt, minstens 'op het eerste oor' (en uiteraard ook op het eerste gezicht). Deze inleiding is zo een verslag geworden van een verkenning van inzichten in talen die niet iedere school leert. Maar, en dat helpt weer, die naar mijn stellige mening wel aansluiten bij wat ieder in haar of zijn binnenste wel weet of aanvoelt.

Zoals Böhme zaken aanvoelde en verwoordde, en velen voor en na hem die met hem verwant zijn. Die verwantschappen ontdekte ik al schrijvend en lezend, en de verbanden werden voor mij steeds sterker. Deze inleiding is het verslag ervan. Maar het is nog geen samenvattende systematische uiteenzetting achteraf, eerder de belangrijkste feiten en verbanden op een rijtje gezet zodat die samenhang door de lezer gezien kan worden, en vooral het belang ervan. De diepte, en de enorme implicaties voor wie bereid is de consequenties door te denken. Neem alleen al Böhmes stelling dat tijd en eeuwigheid door ons als elkaars uitdrukking gezien dienen te worden, en dat dat ons bevrijdt van iedere tweestrijd: hoe fundamenteel dien je over deze begrippen na te denken om tot dat inzicht te komen of er nieuwe inzichten aan te ontlenuen? En wat leer je daarvan over hoe ver tegenstellingen van taal afhankelijk zijn? Ik nodig u uit zelf die verkenningstocht te maken en uw conclusies te trekken.

Een tweede vraag waarop ik een antwoord hoopte te vinden waren: hoe verhouden zich Böhmes verwijzingen naar zijn 'lezen van de geschriften van veel grote meesters' als bron van zijn inzichten en naar 'alleen de Heilige Geest' die hem keer op keer ingaf wat hij te schrijven had, dat laatste om aan te geven dat hij een en ander niet op eigen gezag baseerde of uit eigen duim zoog. Zoals ik het nu zie zijn deze uitspraken geen tegenstellingen maar liggen in elkaars verlengde: maar dit zegt wel iets over de status van zijn taal en van zijn inzichten over uiteenlopende aspecten van de werkelijkheid. Die passen namelijk bij zijn onderscheid tussen wat met *Vernunft* en wat met *Verstand*

gekend wordt, respectievelijk met ratio en ‘intuïtie’, met lager en hoger ‘verstand’. Dit aspect komt precies aan de orde in zijn traktaat *Theosopia*, vandaar dat die tekst (parallel uitgegeven in een nieuwe vertaling met commentaar) en deze inleiding nauw bij elkaar horen.

In dit verband vraag ik mij af in hoeverre Jacob Böhme behalve een helder denker en spreker ook een goed luisteraar naar anderen is geweest. Hij deelde zijn verlichtingservaringen oprecht en gedreven met zijn hoorders en lezers, en wisselde gezien zijn brieven ook ervaringen met hen uit. Hoe verhielden zich in deze gesprekken de persoonlijke ervaring en het systematische inzicht dat Böhme ontwikkelde? Deze vraag is voor ons van niet minder belang. Om dit persoonlijk te maken: vergeleken met de zeer persoonlijke uitdrukkingwijze van Böhme hebben in deze inleiding systematische aspecten extra aandacht gekregen van mij. Daartoe moest ik mij vaak afzonderen omdat ik anders niet goed kon nadenken.

Heb ik daarmee directe contacten en de daarbij passende inhoud tekort gedaan? Mijn conclusie moet toch zijn dat persoonlijke contacten de basis vormen voor iedere meer rationele en technische uitwisseling. En die contacten vinden nu eenmaal ook vaak zonder bewuste doordenking (of bewust gebruik van diepere verbanden) plaats, al zijn daarin vele variaties mogelijk. Ik stel mij voor dat persoonlijke contacten in mijn toekomstige tijdsbesteding meer centraal staan in verhouding tot het handwerk van filosofisch duiden en formuleren. En daarin recht te doen aan de mensen die ik mag ontmoeten. Net als auteurs uit het verleden heeft ieder mens, ieder wezen, ieder verschijnsel in onze omgeving ons iets te zeggen.

Een derde vraag die ik over had gehouden is eenvoudiger te beantwoorden: hoe kan het dat Böhme zo volledig bezig is met geestelijke zaken en dan op het laatst van zijn leven intensief contact waardeert met en wellicht steun zocht bij de kringen aan het hof in Dresden? Welnu, die kringen bestonden uit de medische en alchemistische hulptroepen die in die tijd gebrui-

kelijk waren aan de vorstenhoven; zij hadden spirituele interesses die met die van Böhme overlappingsen vertoonden, net als de kringen waar Böhme al eerder contacten mee had. Welke interesses wel en welke niet, heb ik niet kunnen achterhalen maar ik heb ook niet gevonden dat Böhme geestelijke en wereldlijke zaken op één hoop gooide door voor wat meer dan louter wereldlijke zaken zijn vooral wereldlijke steun te zoeken; Böhme had genoeg ervaring met de kerkelijke en wereldlijke overheid in Görlitz. Hij zag vermoedelijk eenvoudig mogelijkheden om met geestverwanten om te gaan, of nieuwe te vinden. En het is nu eenmaal ook voor Böhme zo dat wereldlijke en geestelijke zaken zeer nauw verband houden, zij het dat het onderscheid ertussen, net als tussen ratio en intuïtie of lager en hoger ‘verstand’ uiterst belangrijk blijft, en (ook) voor het (dagelijks) leven grote consequenties heeft.

Daarnaast speelt een aantal zaken die mij al lang interesseren, in deze inleiding een iets nadrukkelijker rol. Ik stip hier speciaal de vraag aan wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de spirituele ‘verlichting’ in Oosterse en die in Westerse religieuze tradities. En hoe deze overeenkomsten en verschillen in kaart te brengen zijn zonder de gevoeligste fundamenten van Oosterse of Westers tradities onrecht te doen; daarbij kies ik er bij voorbaat voor de taalcontexten van verlichting in Oost en West te analyseren zonder er enerzijds onrecht aan te doen en zonder ze anderzijds bij voorbaat te vereenzelvigen.

Dat kan uiteraard alleen door volledige identificatie tijdelijk af te wisselen met tijdelijke identificaties. Maar aangezien dat een proces is dat we op allerlei terreinen dagelijks doen, blijkt dat ook op dit terrein mogelijk; misschien voor sommigen even wennen (maar anders leer je nooit iets). Tegelijk zullen we zien dat met deze vragen nauw samenhangt hoe in Oost en in West, althans bij enkele belangrijke denkers, over tijd gedacht wordt. Niet alleen over kloktijd, maar over bijvoorbeeld zaken als persoonlijke tijd, de ‘duur’ die wij aan zaken en processen toekennen, en de verhouding van lineaire tijd tot wat wij bij voorbeeld ‘altijd’ of ‘eue-

wigheid' noemen, en waarvan wij zullen zien wat dit te maken heeft met de verhouding tussen wat zich systematisch herhaalt of lijkt te herhalen en dat wat verandert of lijkt te veranderen (in de meest fundamentele zin waarvan we zouden kunnen spreken). Ik kondig alvast enkele zaken en vragen aan die daarbij meespelen. Want het fascinerende is – althans voor mij – dat ik Jacob Böhme pas goed kan volgen als ik de parallellen en verbanden met zijn teksten en gedachten en voorstellingen zie en overdenk. Wat bedoelde hij bijvoorbeeld met het hiervoor belangrijke onderscheid tussen lagere en hogere 'verstand'?

Mij heeft altijd gefascineerd welke betekenis het 'komen tot verlichting' heeft. Verlichting is een begrip dat in de meeste culturen voorkomt, zowel in het Oosten als in het Westen (in de Middeleeuwen vaak onder de naam *illuminatio*, maar ook het begrip opstanding verwees er al naar). Van de Westerse christelijke hoofdstromen heeft de oosters-orthodoxe er nog het meeste van overgehouden in haar liturgie; in rooms-katholieke tradities is zij vaak verwezen naar de kloosters, in het protestantisme naar de binnenkamer van de gelovige. Deze verlichting moet wel onderscheiden worden van de 'Verlichting' als een tijdperk in de Westerse geschiedenis dat verbonden is aan de opvatting dat het rationele denken de hoogste verlichting brengt, in de moderne tijd naar voren gebracht door Descartes met twijfel (deconstructie) en reconstructie als methode en uitmondend in de filosofie van Kant en het Duitse idealisme.

In het Westen komt verlichting voor als verbinding met of zelfs eenwording met 'God' (aanhalingstekens omdat er verschillende invullingen zijn, afhankelijk van de context waaraan men die naam of dat begrip ontleent). De mystieke tradities zijn er vol van. In deze inleiding zal aan de orde komen dat de wortels daarvan zo oud zijn als de Hebreeuwse tempelrituelen van voor de Babylonische ballingschap. Men kan 'verlichting' opvatten als beperkt tot een psychologische werkelijkheid, een ervaringsvorm. Maar voor wie dergelijke ervaringen navertelt, komt er altijd iets bij van nieuw verworven inzicht hoe de hele werkelijkheid in elkaar steekt.

Kortom, hoe gaat iemand die een verlichtingservaring heeft (er schijnen veel individuele variaties te zijn maar ook treffende overeenkomsten) daarmee om als zij of hij het leven voortzet? Is de verlichte wijzer geworden? Kan de verlichte niet meer terugval- len in een vorige fase van minder of geen verlichting? In Oos- terse tradities is men daar vaak duidelijk over: het heeft geen zin om verlichting als een verworvenheid voor zich op te eisen, want ieder moment is weer nieuw. Om aan te geven hoe ik daar nu tegen aan kijk, met mijn onderzoek naar Böhmes eenheid van de tegenstellingen inbegrepen, kom ik bij voorbeeld terecht bij de volgende uitspraken van twee spirituele meesters, een Oosterse en een Westerse.

‘Als je de Boeddha ontmoet, dood hem.’

Linji Yixuan (ook gespeld als Lin-chi I-hsuan, Chinees meester in de traditie van Ch’an ofwel Zen, gestorven in 866).

Linji leert ons *niets* te objectiveren – niet Boeddha, en niet het zelf. Boeddha ‘ontmoeten’ is vast blijven zitten in dualisme. Hier- uit leer ik dat verlichting het opgeven van dualistisch denken om- vat (elk denken dat in tegenstellingen vast blijft zitten, bijvoorbeeld subject-object, of welke tegenstelling dan ook). Waarbij ik aanteken dat de aanwijzing zelf gebruik maakt van taal, en taal is inherent dualistisch als je taal opvat als verwijzing die werkelijkheid op één bepaalde wijze representeert. Met andere woorden, de aan- wijzing is niet bedoeld om geloofsartikel te worden.

De Westerse is de volgende.

‘Goede Meester, wat moet ik doen om het eeuwige leven te beërven? En Jezus zei tot hem: Waarom noemt gij Mij goed? Niemand is goed dan God alleen.’

Evangelie naar Markus 10:18, Evangelie naar Lukas 18:19

Aan deze tekst kunnen we om te beginnen zien dat Jezus zich hier onderscheidt van God. Een vergelijkbare situatie is als Jezus dege- nen die een publieke vrouw willen stenigen, toespreekt met:

‘Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen.’

Evangelie naar Johannes 8:7.

Daar zegt Jezus niet dat hij zelf zonder zonde is, hij is immers mens net als wij allemaal. Wel zegt hij dat we niet zo vast moeten zitten in onze oordelen, in wat hij het Koninkrijk noemt zijn alle tegenstellingen immers opgeheven. God is bij Jezus dan ook niet degene die wij mensen nodig hebben om ons systeem van leven aan onszelf of anderen op te leggen maar degene die ‘als enige’ goed is. En ‘als enige’ betekent hier niet dat God ergens ver buiten ons blijft, integendeel, het gaat er Jezus om dat hij kan laten zien hoe God in hem en ons allemaal goedheid verwerkelijkt, herstel van verdeeldheid brengt. Jezus stelt zichzelf niet tussen de mensen en het heil in, hij is intermediair in de zin van directe doorgever of middelaar, daar hoef je geen heilige voor te zijn, wel je open te stellen in de richting van heilheid. Voor Jezus betekende dat alle overbodige gehechtheden loslaten, zelfs familie en rijkdom zover die dat voor iemand zijn. We hebben wel een veilige omgeving nodig om anderen te leren vertrouwen, en om in onze eerste levensbehoeften te voorzien en te leren voorzien. God is voor hem dan ook de levende, zijn ‘Vader’, die het helen van allen en alles mogelijk maakt. En dat is niet omdat God de Moeder er niet bij hoort (al werd die in sommige tradities naar de achtergrond geschoven) of omdat God niets met het kwade zou hebben uitstaan.

Bij Böhme is net als in de tradities waar hij op bouwt, veel aandacht voor Sophia, de Wijsheid, als partner van God bij de schepping. En voor de noodzaak, want voor de functie en de betekenis, van pijn en lijden, een van de kernvragen voor Böhme (naast die van de complexe verhouding van man en vrouw, overigens ook beeld van de Schepper inclusief zijn partner of vrouwelijke kant, Genesis 1). En als Jezus zegt dat alleen God goed is, dan is dat om aan te geven dat niemand moet doen of hij aan het probleem van goed en kwaad kan voorbijgaan of ontkomen door het kwade te ontkennen. Juist door het te erkennen kun-

nen we de kansen leren zien en grijpen om het ‘eeuwige leven’ hier en nu in praktijk te brengen. Niet eens en voor altijd, maar steeds opnieuw. Een enorme uitdaging. Een die Jacob Böhme naar mijn indruk aanging, en doorgeeft.

Eenvoud en diepgang: voorproefjes

Wat is het dat Böhme op het oog heeft met het ‘gelijk’ stellen van tijd en eeuwigheid in zijn beroemde gedichtje in de gastenboeken van zijn leerlingen als hij ze bezoekt? (Voor het gedichtje zie verderop in deel 1: *Kinderen van de Wijsheid (Sophia) worden.*)

Zonder tegenstelling geen (ervaring van) eenheid, zonder eenheid geen (ervaring van) tegenstelling. Is dat bij hem louter psychologisch of ook kosmisch (ofwel ‘natuurwetenschappelijk’), of nog sterker alomvattend (dit laatste neem ik aan)? En waar brengt ‘dit’ ons, ofwel: waar en hoe ‘brengen’ wij ‘dit’?

De voornaamste inhoud van deze uitgave vormen Böhmes ideeën in hun diepte en samenhang. Dat gaat niet zonder gebruik te maken van de inherente verbanden ofwel logica die daarin gebruikt wordt. Rationaliteit zal daarbij een grote rol spelen, zo ver mogelijk, omwille van de consistentie die het leggen van verbanden voor rationeel gerichte lezers ondersteunt.

Voor diegenen voor wie de primaire gerichtheid van Böhme op onze harten in dat rationele verhaal te kort zou komen, wijs ik hier graag op enkele uitspraken die iets op roepen van de verhouding tussen hart en verstand zoals die in deze inleiding aan de orde zal komen.

(Jezus zei:) ‘... Ik verzeker jullie: wie luistert naar wat ik zeg en hem gelooft die mij gezonden heeft, heeft eeuwig leven; over hem wordt geen oordeel uitgesproken, hij is van de dood overgegaan naar het leven. Ik verzeker jullie: er komt een tijd, en het is nu al zover, dat de doden de stem van Gods zoon zullen horen en dat wie hem horen, zullen leven.’

Evangelie naar Johannes 5:24v.

Behalve een fysieke dood, tegengesteld aan het fysieke leven, is er kennelijk ook een alomvattende dood, tegengesteld aan het eeuwige leven.

Over verschillende kanten van het leven en het gebruik van woorden zei Lao Zi onder meer:

‘Betrouwbare woorden zijn niet mooi,
mooie woorden zijn niet betrouwbaar.
Wie goed zijn in woorden twisten niet,
wie redetwisten zijn niet goed in woorden.
Wie echt weten zijn niet erudiet, wie erudiet zijn,
weten nog niet echt.
De wijze mens hoopt geen dingen op.
Toch hoe meer je anderen bijstaat met alles wat je hebt,
des te meer zal je zelf bezitten.
De weg van de natuur is voordeel schenken
maar niet schaden.
De weg van de wijze mens bestaat in doen
maar niet in wedijveren.’
Lao Zi, *Daodejing* 81

Ik lees dat zo dat een woord en zijn tegengestelde niet zonder elkaar kunnen. Ze zijn slechts samen ‘heel’. En dat is iets om ook verheugd over te – kunnen en mogen en durven – zijn. Zij het dat het belang van woorden als zodanig (als verwoording van wat wij als werkelijkheid ervaren) zeker niet overschat (en ook niet onderschat) moet worden. Net als het ophopen van schatten niet wijs maakt, hoopt de wijze ook geen woorden op. Inclusief leven – dat de tegenstellingen erkent en doorleeft – helpt ... als het niet tot exclusieve norm wordt verheven ofwel verabsoluteerd wordt.

Jezus sprak over de toegang tot wat hij het koninkrijk van de hemel noemde, de wereld waar de tegenstellingen één zijn. Wie daar deel aan wil hebben, toegang toe wil hebben, aan mee wil doen, die moet *onbevangen* zijn als een kind, de *minste* willen

zijn, aandacht hebben voor de *geringste*. (De gebruikte vertaling is de *Bijbel in gewone taal* van het NBG.)

‘Jullie moeten net zo worden als kinderen.

Aan hen hoort de nieuwe wereld toe.’

Evangelie naar Mattheüs, 18:3

Over eenvoud gesproken.

Eenvoud vergeleken met complexiteit: in en buiten de taal

Blij zijn in en met eenvoud kan alleen vanwege het erkende en beleefde verschil met diepgang. Eenheid kan alleen bestaan door het gelijktijdige bestaan van complexiteit en vice versa. De verschillen kunnen oneindig klein tot oneindig groot zijn. Bij oneindig klein ofwel niets is er (ook) geen bewustzijn meer en wellicht alleen zijn; bij oneindig groot is er (ook) geen meetpunt meer te vinden en is er alleen bewustzijn. Althans: zover de woorden die dit uitdrukken (de woorden van de vorige zin) dan nog van toepassing geacht kunnen worden.

Maar ieder die dit beseft, maakt hiervan onderdeel uit en kan zich dit zover bewust zijn als haar of zijn eenvoud en diepgang reikt, en die uitdrukken in de eenheid en complexiteit van zijn bestaan. Eenvoud en diepgang hangen of vallen voor mensen samen met eenheid en complexiteit; en vallen ze niet samen, dan ontbreekt het essentieel menselijke in elk van beide. Zover ik als mens mij hier en nu realiseer. Maar niet zonder alle andere entiteiten (elementen en samenstellingen van bestaan), zelfs vroegere en latere. Anders zou samenhang slechts een illusie zijn. Niettemin zijn het bewustzijn van samenhang en bewustzijn van tijd, en de taal ervan, ook altijd beperkt en verwijzend naar die onderdelen van de hele werkelijkheid die niet hier en nu en niet door mij en u beseft en beleefd en verwerkelijk worden. Tot zover deze verwijzing naar de verhouding tussen wat onze harten beleven en onze ratio's in begrippen duiden en in samenhangen vatten. Waarom en hoe dat bij Böhme een rol speelt, is het uitgangspunt van de voor u liggende tekst. Die tekst heeft een geschiedenis.

Eenvoud? Diepgang? Böhme koesterde ze allebei, hoe verbond hij ze? Hoe verhouden zich innerlijke eenvoud en diepgang tot uiterlijke eenheid en complexiteit? En wat leverde dat op? Böhme zag zowel gespletenheid ofwel tegenstellingen als parallellen en samenhang, maar hoe? Hoe zag hij (alle!) processen in de tijd? Verder vallen diverse niet-Westerse parallellen op van inzichten bij Jacob Böhme: in welke mate? Dat zou het universele aspect en de dito betekenis van zijn werk bevestigen. Over deze en vergelijkbare zaken gaat deze inleiding. Daarbij is wel gestreefd naar het leggen van een uiterst betrouwbare basis van feiten en visies voor zo groot mogelijke verheldering, beslist niet naar het laatste woord over alle zaken. Goede vragen zijn vaak vruchtbaarder dan snelle antwoorden.

Om u bij voorbaat op een spoor te brengen, wijs ik er op dat in de titel in plaats van de psychische factoren 'eenvoud en diepgang' (waarbij diepgang staat voor waarneembare complexiteit) ook de systematische termen 'eenheid en veelvoud' (waarbij veelvoud daarvoor staat) niet zouden misstaan. Bij Böhme zijn de psychologische en de natuurwetenschappelijke wereld niet Cartesiaans gescheiden maar hangen ze nauw samen in de patronen die zij tonen. Die samenhang noemen wij in het laatste geval 'natuurwetten' en in het eerste geval 'psychische patronen' maar het verschil bestaat er alleen in dat de eerste minder vluchtig lijken dan de tweede. Het was ook voor Böhme een uitdaging om al die patronen in samenhang te zien. Dat deed hij door tabellen ('tafels') op te stellen, en door zijn theorie van de eenheid der tegenstellingen op alle velden of onderdelen van de werkelijkheid toe te passen. Uiteindelijk wint bij hem de systematiek als menselijke greep op de werkelijkheid het nooit van de openheid van het geheel van alle processen.

Die openheid omvat ook onze taal erover, wat er op neer komt dat wij noch in de natuurwetenschappelijke taal (logische formules) noch in welke taal dan ook de oorsprong en uitkomst van alle processen vast kunnen leggen. Wij moeten het doen met onze ervaring van de werkelijkheid als opkomen en ondergaan

van processen die alle met elkaar samenhangen. Ofwel: wij maken deel uit van een wonder. En daarbij spelen ‘wij’ zover wij kunnen nagaan (!) onze rol alleen als deel van de hele (waargenomen en veronderstelde) werkelijkheid, inclusief al onze projecties daarop en daarvan, dus altijd samen met alle delen van die werkelijkheid. En altijd samen met de volledige tijd: heden, verleden, toekomst. Daarover vertoont Jacob Böhme opmerkelijke inzichten die hij in het geschrift *Theosopia* op een boeiende wijze uitwerkt, maar niet alleen daarin: zijn werken vormen een opvallende eenheid van denkwijze, zij het dat hij in zijn formuleringen ontwikkelingen vertoont in samenhang met ontmoetingen, persoonlijke en lijfelijke waarnemingen en ervaringen, gesprekken, leeservaringen, groei in inzichten en zich ontwikkelende samenhang in zijn denken, en uitwisseling met de problemen van zijn omgeving en tijd. Omdat die erg uitgebreid lijken, en zijn geschriften ook, kunnen studies daarover vele kanten opgaan en dat is ook gebeurd. Eenvoudigen hebben van zijn geschriften gesmuld en zijn er door getroost maar grote filosofen niet minder.

Hoe dat kan, is een van de aanleidingen voor de thematiek van deze inleiding: de samenhang van (persoonlijke) eenvoud en diepgang en (systematische) eenheid en veelvoud in en voorbij alle tegenstellingen.

Dat zou kunnen leiden tot een vervolgvraag: wat betekenen in die zin de woorden ‘in en voorbij’? En hoe kunnen wij daarin rollen ten goede vervullen of aan goede ontwikkelingen meewerken? Hoewel ik gepoogd heb de lezer een overzichtelijke en bevattelijke lijn voor te schotelen, en daartoe waar mogelijk tevens zorgvuldig vooruit en terug te verwijzen, twijfel ik er niet aan dat herhaalde lezing behoorlijk veel waarde toe kan voegen, om de verschillende aspecten als onderdeel van een groter geheel, dus in elkaars context, te zien en daarbij de eigen ervaring te registreren en te verwerken.

Een veelheid van ontwikkelingen in onze directe en verder omgevingen vraagt toch al onze aandacht, zoals wij op onze beurt

voorwerp van aandacht zijn voor die omgevingen en vooral voor onze naasten. In de tijd waarin Böhme zijn inzichten op papier zette, waren besmettelijke ziekten als de pest, dreigende en reële oorlogen zaken waar platteland en stad vaak onder gebukt gingen. Böhme en zijn hoorders en lezers stonden daar bepaald niet buiten. Ik hoop dat u en ik eveneens betrokken blijven op de soms angstaanjagende of zelfs gruwelijke, en soms hoopvolle of zelfs verheugende gebeurtenissen die mensen in onze omgeving of verder weg en die onszelf raken. En dat wij te midden van uiterlijke (en innerlijke) onrust en kansen paden naar evenwicht vinden, in kleinere en grotere kringen en verbanden.

Met deze inleiding sluit ik mijn onderzoek naar de intentie, de samenhang en de wortels ervan af. Aan Böhmes teksten, inzichten en ideeën zal ongetwijfeld nog veel meer onderzocht worden, want daar is alle aanleiding toe, zowel gezien zijn directe als verder weg in plaats en tijd gelegen contexten. Zij lijken wellicht op het eerste gezicht simpel, en zo werkt zijn taal zeker ook, maar omdat ze fundamenteel zijn, dat wil zeggen fundamenten raken, is er aanleiding hun verband ook in andere contexten te onderzoeken. Niet ieder is bij voorbaat op ieder moment van de betekenis van culturele kruisbestuiving overtuigd, maar deze speelt nu eenmaal een belangrijke rol, vaak onbewust maar ook vaak uiterst bewust.

Als mensen taal bewust verkeerd gebruiken (tegengesteld aan feiten zoals in onze tijd hier en daar het geval lijkt), is het goed te weten wat de mogelijkheden (zowel afspiegeling als verdraaiing) en grenzen van taalgebruik zijn; dat kunnen we ook dank zij en aan de hand van Böhmes taalgebruik leren. Juist omdat hij voor sommigen inconsistent en duister leek door zijn diepgang, terwijl hij voor de goede verstaander juist veel te zeggen heeft door de consistentie en verheldering van diezelfde teksten. Teksten die inderdaad wel wat uitleg kunnen gebruiken, hier en daar. Daar zijn gelukkig hulpmiddelen voor en ervaren, betrouwbare lezers/uitleggers.

Het belang van de subtiliteit van wijsheid; en dankwoord

Mijn onderzoek naar en mijn opschrijven van die inzichten zijn met deze inleiding voltooid. Er is niets bij, ook in mijn ('eigen'-) wijze van formuleren, dat ik niet heb ontvangen. Ik heb er naar gestreefd de grens van wat wel en niet verwoordbaar is, niet te overschrijden. Naarmate die grens subtieler is, kan zij vanuit bepaalde gezichtshoeken en voor sommige lezers diffuser lijken of worden dan ze vanuit andere gezichtshoeken vanzelfsprekend en controleerbaar is.

De complexiteit van Böhmes inzichten zit behalve in de diepgang ook in zijn subtiliteit. Zonder dat die tegen elkaar uitgespeeld hoeven te worden. Böhme bleef zijn leven lang uiterst betrokken bij vreugde en leed, bij helend en brekend gedrag in zijn omgeving en zelfs ver weg. In deze inleiding komt vooral de diepzinnige kant aan de orde. En zo kunnen we van Böhme niet alleen veel leren over onze spirituele kanten (waarom hij het meest bekend is) maar ook over zijn en onze nauw daarmee samenhangende filosofische inzichten die naar mijn smaak vanwege hun diepgang, betekenis en belang niet minder bekendheid verdienen. Ooit vroeg iemand (een professor in de psychologie) mij of de Sophia die ik in een lezing noemde, niet een erg 'magere wijsheid' was. Ik vermoed dat hij doelde op de geringe kracht die 'wijsheid' volgens de traditie van Sophia op het rationele en maatschappelijke terrein lijkt uit te stralen: als 'wijsheid' zo belangrijk is, waarom heeft zij dan niet meer diepgang en betekenis in de tradities van het Westen?

Aan het eind van het voorliggende onderzoek denk ik dat wij Sophia weliswaar ook in rationele gestalte, ofwel in de gestalte van rationele structuren, kunnen aantreffen en ontmoeten, maar dat wij eerst (opnieuw?) moeten leren ervaren en inzien dat er waarneming, bewustzijn, is dat ruimer gebied bestrijkt dan alleen dat van de ratio. Sterker, er zijn ook in modern-rationele ogen en dito ervaring 'wijzen' die hun inzicht en invloed niet alleen rationeel tonen en overbrengen maar allereerst (en soms zelfs vooral)

door hun buiten-rationele aanwezig zijn. En die wijsheid brengt merkwaardig genoeg altijd het besef mee dat ook wat wij niet rationeel begrijpen toch kan samenhangen. Iets dat de moderne rationalistische wetenschappen niet ontkennen, maar waarvan zij vaak zeggen het alleenrecht op het vaststellen ervan te hebben omdat alleen hun methode geldige kennis oplevert. Dat is echter slechts binnen de afgesproken context van de moderne wetenschappen waar. Terwijl wijsheid ons zowel buiten onze grenzen en begrensdheden leert kijken, als helpt open te staan voor elk nieuw inzicht dat samenhang zou kunnen aanwijzen. Wijsheid in die zin is niet minder een avontuur, maar er is reden om aan te nemen dat zij juist daarom niet alleen niet verwaarloosd mag worden maar een fundamentele pijler is van ons bestaan. Zoals in vele tradities erkend, ritueel beleefd, en beoefend. Niet buiten alle tegenstellingen om. Soms gaat het er om het midden opnieuw te vinden (wellicht is die noodzaak voor de cultuur van 'onze' tijd daar een voorbeeld van), soms om nieuwe stappen naar een nieuw midden te zetten. Vanwaaruit nieuwe bloei kan ontspringen, zij het inclusief *alle* nieuwe tegenstellingen en processen die daarvan onderdeel zijn. Wetenschap doet er wijs aan niet buiten de haar door zichzelf opgelegde grenzen te treden; wijsheid is en kan alleen wijsheid zijn omdat zij alomvattend is, en openstaat voor al wat is (al dan niet 'binnen definities'), zelfs voor alle tegenstellingen, steeds opnieuw, steeds veranderend.

Enkele persoonlijke noten

Met deze inleiding sluit ik naar verwachting mijn Böhme-publicaties af. Ik dank ieder die mij op die weg moreel steunde, informeerde of praktisch hielp; zonder jullie zou dit resultaat er niet zijn, of het nu concrete hulp dan wel hulp in stilte of op afstand betrof. Ook mijn levenspartner Nel Knip en onze kinderen en kleinkinderen heb ik met mijn 'afwezigheid' vaak alleen gelaten. Het studeren en schrijven was deels ook een erg groot genoegen en allereerst jullie ofwel de mensen direct om mij heen hebben nu recht op mijn aanwezigheid en aandacht.

De heer Joost Ritman ben ik dank verschuldigd vanwege zijn vroegtijdige en spontane aanmoediging om een nieuwe inleiding over de betekenis van Böhme toe te voegen aan de vertaling van de *Theosopia*. Mevrouw Rachel Ritman-Kleingeld ben ik dank verschuldigd voor haar suggestie om de leeshulp (deel 1 van dit hoofdstuk dat samen met deel 2 een nieuwe inleiding in het denken van Böhme vormt) aan de vertaling van de *Theosopia* toe te voegen, evenals voor de aanduiding van Böhme als ‘visionair filosoof’ die ik aan een conversatie met haar ontleen.

Parallel aan en geïnformeerd door inzicht in onderwerpen die de revue zullen passeren, groeide gedurende de voorbije jaren af en toe ook enig bescheiden persoonlijk inzicht in praktische aspecten van het leven. Met een korte verwoording daarvan sluit ik het tweede deel en daarmee deze inleiding in het denken van Jacob Böhme af. Leven en sterven krijg en kun je. Ook op vele andere manieren dan met woorden zoals in deze inleiding; deze inleiding is op studies gebaseerd, parallel aan en geïnspireerd door ervaring van levenspraktijk en introspectie/ extraspectie. Omdat het schrijven voor mij zowel een spirituele ontdekkingsreis was als een weg van zo helder mogelijke verwoording, hoop ik dat het lezen voor u ook iets van beide kan hebben: rationele verheldering en spirituele verlichting, bij voorkeur (u leest verderop wel hoe en waarom) elkaar aanvullend.

Ten slotte dank ik speciaal alle betrokkenen bij Uitgeverij *Rozekruis Pers*, speciaal Peter Huijs, Maartje Letema en Doride Zelle en verder allen wier geduld, liefde, inspiratie, kritiek, aanmoediging en veel, veel meer het schrijven en verschijnen van deze inleiding direct en indirect ondersteunde, zowel degenen wier namen ik ken als diegenen voor of van wie ik geen naam weet of die ik mij zelfs niet bewust ben of nog niet kan zijn.

Als waar is wat ik in de loop van de totstandkoming van deze tekst en uitgave heb ervaren en geleerd, dan is er aan deze lijst geen einde, hier en nu ook u: ik dank en groet u, zover mogelijk graag opnieuw.

